

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

УДК 343.98:343.974

М.Л. Грібов, доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник, доцент кафедри
оперативно-пошукової роботи та документування
Національної академії внутрішніх справ

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОТИДІЇ ВІЗУАЛЬНОМУ СПОСТЕРЕЖЕННЮ ЗА ОСОБОЮ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Наведено результати аналізу вивчення поведінки осіб, за якими проводили візуальне спостереження з ініціативи слідчих та уповноважених оперативних підрозділів МВС з метою отримання інформації, потрібної для запобігання злочинам, виявлення та розслідування кримінальних правопорушень. Визначено особливості протидії досудовому розслідуванню у частині перешкоджання проведенню негласної слідчої (розшукової) дії, передбаченої ст. 269 Кримінального процесуального кодексу України.

Ключові слова: досудове розслідування, візуальне спостереження, кримінальне провадження.

Приведены результаты анализа изучения поведения лиц, за которыми проводилось визуальное наблюдение по инициативе следователей и уполномоченных оперативных подразделений МВД с целью получения информации, необходимой для предупреждения преступлений, выявления и расследования уголовных правонарушений. Определены особенности противодействия досудебному расследованию в части препятствия проведению негласного (разыскного) действия, предусмотренного ст. 269 Уголовного процессуального кодекса Украины.

The paper presents the results of analysis of behaviour of persons under intelligent surveillance by the police. It studies the specific nature of obstruction of investigation by the interference with the intelligent surveillance defined by the article 269 of the Criminal procedure code of Ukraine.

Сучасний кримінальний світ активно винаходить і відразу втілює в життя схеми, що дозволяють безкарно викрадати бюджетні кошти, вчиняти шахрайство з фінансовими ресурсами, злочини, пов'язані з наркобізнесом, торгівлею людьми, організовувати замовні вбивства, займатися рейдерством тощо, користуючись для цього результатами останніх досліджень у різних галузях науки і техніки. Системна соціально-економічна криза, зубожіння населення, масове безробіття та наявність у громадян великої кількості вогнепальної зброї зумовили різке зростання злочинності корисливо-насильницького спрямування упродовж 2014 року. Окремі злочинні формування перетворилися на симбіоз ділків тіньової економіки, озброєних корисливо-насильницьких груп, що їх обслуговують, та корумпованих державних службовців різних рівнів. Усе це зумовлює актуальність питань боротьби зі злочинністю. Така боротьба не може бути ефективною без попереднього вивчення сутності злочинної діяльності, її принципів, форм і методів.

Однією з характерних ознак злочинної діяльності традиційно вважають протидію досудовому розслідуванню. Як слушно зауважує М.А. Погорецький, протидія правоохоронним і судовим органам новітніми формами і методами із застосуванням злочинними формуваннями власної розвідки й контррозвідки значно ускладнює виявлення ознак вчинюваних ними злочинів та отримання й ефективного використання доказів у кримінальному судочинстві [1, с. 3]. Тому дослідження змісту та форм протидії досудовому розслідуванню мають ґрунтуватися на вивченні сучасної практики, мати належний науковий рівень і системність.

Сьогодні у науці немає однозначного розуміння змісту протидії розслідуванню та її структурних елементів. Не вдаючись до подробиць проведеного аналізу праць науковців, які досліджували це питання (О.В. Александренко [2, с. 90], Р.С. Белкін [3, с. 175], В.Д. Берназ [4, с. 79; 5, с. 14], А.Ф. Волобуєв [6, с. 42—47], В.О. Гусева [7, с. 86], Ю.А. Гудков [8, с. 6], В.П. Корж [9, с. 252], А.В. Лапін [10, с. 357—368], О.С. Омельченко [11], М.А. Погорецький [12], В.В. Трухачов [13, с. 35], В.М. Цимбалюк [14, с. 10, 11], Р.М. Шехавцов [15, с. 8], Б.В. Щур [16] та інші), слід зазначити, що питання протидії досудовому розслідуванню потрібно розглядати як діяльність суб'єктів злочину та інших зацікавлених осіб зі створення перешкод у роботі слідства та уповноважених оперативних підрозділів щодо встановлення істини у кримінальному провадженні з метою уникнення викриття у вчиненні протиправних дій і притягнення винних осіб до юридичної відповідальності. Засобами цієї діяльності є:

- конспірація;
- вплив на посадових осіб, уповноважених приймати рішення у кримінальному провадженні (через підкуп, шантаж, у тому числі адміністративний тиск, фізичне усунення);
- викрадення та (або) знищення отриманих слідством доказів [17].

Після запровадження у Кримінальному процесуальному кодексі України (далі — КПК України) інституту негласних слідчих (розшукових) дій (далі — НСРД) одним із напрямів криміналістичного забезпечення тактики розслідування має стати дослідження засобів протидії певним видам НСРД.

Метою цієї статті є визначення особливостей протидії досудовому розслідуванню в частині перешкоджання проведенню негласної слідчої (розшукової) дії, передбаченої ст. 269 КПК України «Візуальне спостереження за особою, річчю або місцем».

Окремі аспекти протидії візуальному спостереженню (далі — ВС) розглядали Р.К. Безруких, А.А. Венедіктов, В.М. Колдаєв, М.А. Погорецький, Г.К. Синілов, С.О. Смирнов, В.Г. Соколов, В.М. Солдатов, І.В. Тарасюк, І.Р. Шинкаренко та інші науковці. Проте бракує наукових праць, щодо комплексного вивчення засобів протидії ВС, які застосовує злочинний світ.

Такі засоби є доволі різноманітними. Їх визначення та класифікація мають ґрунтуватися на вивченні практики оперативних підрозділів, до компетенції яких вони належали до прийняття у 2012 році КПК України. Нині ВС (оперативно-розшукові заходи (ОРЗ) і НСРД) здебільшого також провадять саме оперативні підрозділи через брак у слідчих для цього потрібних сил, засобів, професійних навичок і часу.

Дослідження поведінки близько 900 об'єктів візуального спостереження дало змогу дійти висновків про наявність різних рівнів протидії ВС.

Частина об'єктів загалом не намагається запобігти стеженню за собою або виявити його (здебільшого це особи, «розробку» яких проводять у зв'язку з висуненням хибних версій за кримінальними провадженнями та оперативно-розшуковими справами (79 %)). Не будучи причетними до протиправної діяльності, такі особи не застосовували заходів конспірації. Проте серед об'єктів, які не протидіють ВС, зустрічаються й необережні злочинці та родичі осіб, оголошених у розшук (у цілому 18 %).

Співвідношення спостережуваних осіб, які не вдаються до конспірації, та тих, які намагаються викрити стеження за собою, щороку змінюється, а саме: у 2006 році — 58 % проти 42 %, у 2007 році — 51 % проти 49 %, у 2008 році — 47 % проти 53 %, у 2009 році — 41 % проти 59 %, у 2010 році — 34 % проти 66 %, у 2011 році — 70 % проти 30 %, у 2012 році — 69 % проти 31 %, у 2013 році — 74 % проти 26 %.

Протидію ВС об'єкти здійснюють як в індивідуальному (орієнтовно 67 %), так і в груповому (орієнтовно 33 %) порядку з чітким поділом ролей. На початковому етапі контррозвідувальні заходи злочинців спрямовані на виявлення стеження. Якщо ВС вдається викрити, то свої дії об'єкти спрямовують на його припинення або нейтралізацію. При цьому протидія стеженню на всіх етапах може мати як латентний, так і відкритий характер.

Індивідуальну протидію здійснює особисто об'єкт стеження. Найпоширенішими засобами відкритого виявлення ВС при пішому пересуванні є:

- неприховане оглядання навколишньої території та оточення;
- раптові зупинки за рогом будівель, на малолюдних вулицях або у провулках;
- рух безлюдною місцевістю з несподіваними змінами швидкості;
- зміна напрямку руху на протилежний;
- заходження до тупиків, під'їздів будинків;
- зупинення за вхідними дверима приміщень тощо.

У разі використання громадського наземного транспорту застосовують:

- тривале перебування на зупинці;
- імітацію посадки у транспортний засіб;
- вхід до транспортного засобу останнім;
- спостереження через заднє скло транспортного засобу за людьми, які залишилися на зупинці, та автомашинами, що рухаються за ним;
- раптовий вихід із транспортного засобу;
- посадку у транспортний засіб і вихід з нього у момент зачинення дверей.

Стосовно метрополітену такими засобами є:

- зупинки і тривале перебування біля входу до станції метро;
- входження у вестибюль проти зустрічного потоку пасажирів;
- короткотермінове перебування у вестибюлі, прохід через турнікети, зупинка біля ескалатора та повернення на вулицю;
- повернення нагору після спуску ескалатором до платформ;
- зупинки і рух проти потоку пасажирів у переходах на іншу станцію;
- перехід з однієї платформи на іншу;
- розташування за колонами під час масової посадки пасажирів;
- імітація посадки у вагон поїзда, посадка у вагон останнім, зупинення біля дверей, притримування їх, вихід у момент закриття дверей;
- перехід на зупинках з одного вагона в інший.

Під час руху на автомобілі застосовують:

- спостереження через дзеркало або заднє скло за автомашинами;
- рух на невикористовано малій швидкості;
- несподівані зупинки або прискорення;
- зниження швидкості при зеленому сигналі світлофора і прискорення при червоному;
- імітацію поломки автомобіля;
- порушення правил дорожнього руху;
- неодноразову їзду тими самими вулицями;
- заїзди у двори, тупики;
- несподівані зупинки за рогом будівель;
- зміну напрямку руху на зворотній тощо.

Слід зазначити, що такі дії доволі рідко призводять до виявлення професійно організованого стеження, адже якщо спостерігачі з'ясовують, що об'єкт відкрито намагається виявити спостереження, вони починають діяти обережніше, наполегливіше з обов'язковим залученням до стеження додаткових сил і, врешті-решт, досягають поставленої мети. Одним із численних прикладів на підтвердження цього стало «відпрацювання» організованої злочинної групи, яка захоплювала заручників з метою одержання викупу. Як було з'ясовано пізніше, зазначене угруповання упродовж 2009—2010 років безкарно вчиняло злочини на території кількох областей України. Обрані для спостереження об'єкти вживали не лише елементарних індивідуальних заходів протидії ВС, а й використовували для цього інших осіб (таксистів, водія міжміського автобуса, родичів, знайомих), які, можливо, і не усвідомлювали, що насправді відбувається. Проте ці дії не принесли очікуваного результату. ВС проводили упродовж трьох днів на території кількох областей України. У результаті було встановлено та затримано організатора і кількох членів групи. Вину затриманих було доведено, і їх було засуджено до тривалих строків позбавлення волі.

Як свідчить досвід, відкриті спроби виявлення ВС можуть бути ефективними лише тоді, коли спостерігачі діють непрофесійно або сил і засобів для стеження явно недостатньо.

Роботу спостерігачів дещо ускладнює застосування зловмисниками індивідуальних засобів не відкритого, а прихованого виявлення спостереження. Найпоширенішою у цьому плані є рольова поведінка, що надає можливість непомітно вивчити обстановку навколо, а саме:

- імітація розмов по телефону, перебування у черзі, очікування громадського транспорту;
- оглядання вулиці через вікна й вітрини;
- імітація падіння, вислизання з рук різних предметів;
- чищення забрудненого взуття або одягу;
- вмотивоване відвідування приміщення та подальше обстеження навколишнього простору через вікно.

Складність для ведення ВС становлять групові заходи його прихованого виявлення. Якщо йдеться про діяльність невеликих злочинних груп, спостерігається елементарний рівень такої протидії.

У діяльності стійких організованих угруповань і злочинних організацій рівень прихованого виявлення стеження значно вищий. На практиці мають місце випадки, коли контрспостереження загалом не вдається виявити, і про нього стає відомо лише, наприклад, після «перехоплення» телефонних перемовин об'єкта спостереження зі спільниками, які проводять контррозвідувальні заходи.

Зазвичай перед виходом з приміщення зловмисники відстежують розташування навколо «чужих» автомобілів, а після виходу об'єкта стеження за автомобілями продовжують його спільники, які залишилися у приміщенні або заздалегідь розташувалися навколо будинку. Поведінка водіїв і пасажирів транспортних засобів, «випадкових перехожих» дає їм змогу дійти висновків про наявність стеження. При цьому об'єкт спостереження заздалегідь домовляється зі своїми спільниками про майбутній маршрут, час пересування ним. Зазвичай вони здійснюють контрспостереження, розташовуючись у зручних для цього місцях, а виявивши ознаки стеження, фіксують і запам'ятовують усіх, кого можна запідозрити у причетності до цього процесу. Змінивши кілька місць, вони отримують інформацію, аналізують її та повідомляють свої висновки об'єкту.

Найкваліфікованіше контрспостереження організовують колишні працівники негласних оперативних підрозділів правоохоронних і розвідувальних органів. Для прикладу, на високому рівні цю діяльність налагодили у злочинному угрупованні Василя Мар'янчука, яке діяло у другій половині 90-х років минулого століття в м. Одесі. Члени угруповання вчинили низку особливо тяжких резонансних злочинів, серед яких і вбивство головного редактора газети «Вечірня Одеса», публіциста і політика Бориса Дерев'янка, а також начальника юридичної служби міськвиконкому Сергія Варламова. Одним із членів банди Василя Мар'янчука був колишній капітан міліції, працівник підрозділу ВС Олег Якименко, на якого в угрупованні покладали обов'язки з організації стеження за майбутніми жертвами. Він брав участь не лише у підготовці, а й у вчиненні викрадень людей з метою отримання викупу [18]. На маршрутах свого руху Якименко постійно розставляв пости контрспостереження. Спільники відстежували всі зміни в обстановці, які відбувалися після його проїзду. Крім цього, попереду і позаду автомобіля Якименка завжди рухалися машини, з яких також проводили контрспостереження.

Інформаційна революція, що відбувається у світі упродовж останнього десятиліття, призвела до поширення серед населення України знань про негласні форми та методи роботи правоохоронних органів. Зокрема, про організацію і тактику ВС сьогодні можна знайти детальну інформацію у мережі Інтернет [19; 20; 21; 22]. Також вони детально описані у художній літературі [23; 24; 25; 26]. Особливості

застосування ВС наочно демонструють у детективних серіалах і телепрограмах на зразок «Забороненої зони», «Шлюбного читива». Усе це ускладнює, а іноді й унеможливорює ефективне ВС насамперед тоді, коли йдеться про боротьбу з організованою злочинністю. У діяльності регіональних оперативних підрозділів МВС України були випадки, коли навіть підлітки кваліфіковано організовували контрспостереження.

Для забезпечення конспірації протиправної діяльності злочинці-початківці та групи у стадії формування можуть залучати детективні агенції, які активно діють в Україні, незважаючи на відсутність для цього правових підстав. Свої послуги із ведення ВС та організації контрспостереження вони рекламують в Інтернеті.

Якщо спостереження виявлено, то об'єкти можуть вдатися до відкритих дій з його припинення. Зазвичай це проявляється у спробах втекти, значно підвищуючи швидкість руху, використовуючи прохідні двори й наскрізні під'їзди, запасні виходи з ресторанів, кафе, барів та інших приміщень. У деяких випадках — це переміна наземного транспорту, використання індивідуального водного або повітряного транспорту. Члени організованих злочинних угруповань часто застосовують схему, коли об'єкт раптово виходить з автомобіля та швидко йде прохідними дворами до іншого, заздалегідь підготовленого автомобіля.

Трапляються також випадки, коли особи, загримовані під об'єкт спостереження, в його одязі «відводять» стеження за собою, а сам він зникає з поля зору спостерігачів. Зафіксовано випадок, коли з метою припинення ВС члени організованого злочинного угруповання використали два однакових вантажних мікроавтобуси марки «Мерседес» з тими самими номерними знаками (інколи з цією метою використовують манекени).

Часто злочинці розраховують на те, що будь-які їхні раптові психологічні та зовні непередбачувані дії стосовно спостерігача можуть призвести до нейтралізації стеження (наприклад, вимога пред'явити документи, спроби дізнатися про те, хто є ініціатором стеження; інколи об'єкт пропонує спостерігачам їжу та напої, аби дати зрозуміти, що їх викрито).

Можуть мати місце також погрози застосування проти оперативних працівників фізичної сили та зброї, блокування оперативних автомобілів, умисне створення дорожньо-транспортних пригод, інші активні дії з припинення ВС. В історії негласних підрозділів СРСР і незалежної України непоодинокими є випадки, коли для припинення ВС злочинці вдавалися до фізичного насильства, застосування зброї. Мали місце й захоплення заручників та фізичної ліквідації спостерігачів. Здебільшого цьому передували їхні тактичні помилки. Проте часто протидію ВС чинять без загрози для життя і здоров'я оперативних працівників, а заходи щодо припинення стеження загалом неможливо кваліфікувати як протиправні дії.

Крім відкритих засобів, використовують і приховані засоби нейтралізації виявленого ВС. Вивчаючи питання контррозвідувальної діяльності, А.Є. Івахін та П.Я. Пригунов зазначають, що, наприклад, шпигуни, виявивши ВС, ніколи не показують цього, а тим паче, не ведуть перемовин з працівниками спецпідрозділу, адже внаслідок таких дій стосовно них починають діяти більш професійно [27, с. 145]. Досвідчені злочинці також зазвичай роблять усе, щоб працівники ВС не здогадалися, що їх викрито. Мало того, встановлення факту стеження може бути використано ними для повідомлення спостерігачам різної дезінформації шляхом учинення дій,

жодним чином не пов'язаних зі злочинною діяльністю. При цьому вони розраховують на те, що працівники ВС кожний їхній вчинок наділяють певним змістом, а також фіксують їх контакти, подальше відпрацювання яких лише відволікає сили та засоби.

Іноколи злочинці розраховують на послаблення пильності спостерігачів шляхом формування у них стереотипних уявлень про власну поведінку. Для цього, наприклад, вони тривалий час дотримуються певного режиму дня, а потім, залишивши у приміщенні ознаки власної присутності (увімкнене світло, музика, телевізор тощо), непомітно його залишають.

Для прихованого зникнення з-під стеження досвідчені злочинці застосовують індивідуальні засоби маскування (зазвичай це зміна одягу, головних уборів, переміна постави, ходи, рідше застосовують перуки, накладні вуса й бороди, грим, можуть змінювати взуття та брюки).

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що для ефективного візуального спостереження за об'єктом завжди потрібно враховувати можливість протидії з його боку. Таку протидію можна класифікувати:

- за кількістю задіяних осіб: індивідуальна і групова;
- за стадіями: виявлення та припинення;
- за рівнем конспіративності: відкрита та прихована.

Для індивідуального запобігання стеженню та його викриттю зловмисники можуть використовувати інших осіб, які зазвичай не усвідомлюють того, що своїми діями сприяють конспірації злочинної діяльності (родичі, знайомі, таксисти, випадкові перехожі тощо). Відкриті способи виявлення ВС, які об'єкти здійснюють особисто, є ефективними лише тоді, коли спостерігачі діють непрофесійно або сил і засобів для виконання певного доручення явно недостатньо. Групову протидію ВС, що є невід'ємним елементом конспірації злочинної діяльності організованих угруповань і злочинних організацій, особливо ефективно здійснюють за участю колишніх оперативних працівників. Під час проведення ВС не завжди виявляють контрспостереження, професійно організоване зловмисниками.

Список використаної літератури

1. *Погорецький М.А.* Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі : монографія / М.А. Погорецький. — Харків : Арсіс, ЛТД, 2007. — 576 с.
2. *Александренко О.В.* Поняття та сутність протидії на попередньому розслідуванні / О.В. Александренко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. — 2000. — Вип. 1. — С. 84—92.
3. *Белкин Р.С.* Криминалистическая энциклопедия / Р.С. Белкин. — [2-е изд., доп.]. — М. : Мегатрон XXI, 2000. — 334 с.
4. *Берназ В.Д.* Психологія протидії слідчій діяльності / В.Д. Берназ // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. — 2000. — № 2. — С. 79—83.
5. *Берназ В.Д.* Рішення слідчого (криміналістичний, процесуальний та психологічний аспекти) : монографія / В.Д. Берназ, С.М. Смоков. — Одеса : Вид-во Одеського юрид. ін-ту НУВС, 2005. — 151 с.
6. *Волобуев А.Ф.* Противодействие расследованию экономических преступлений и его преодоление / А.Ф. Волобуев // Государство и право. — 2002. — № 4. — С. 42—47.
7. *Гусева В.О.* Способи протидії розслідуванню тяжких та особливо тяжких злочинів проти життя та здоров'я особи та шляхи їх подолання / В.О. Гусева // Вісник Харківського університету внутрішніх справ. — 2012. — № 1 (56). — С. 84—88.

8. *Гудков Ю.А.* Криминальное противодействие в уголовном процессе и оперативно-розыскные меры по его предупреждению : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика, судебная экспертиза» / Ю.А. Гудков. — М., 1994. — 18 с.

9. *Корж В.П.* Методика расследования экономических преступлений, совершаемых организованными группами, преступными организациями. Руководство для следователей : науч.-практ. пособие / В.П. Корж. — Харьков : Лицей, 2002. — 279 с.

10. *Лапин А.В.* Понятие противодействия расследованию / А.В. Лапин // Проблемы развития юридической науки и совершенствования правоприменительной практики : сбор. науч. тр. ; глав. ред. С.А. Балашенко. — Мн. : БГУ, 2005. — С. 357—368.

11. *Омельченко О.С.* Поняття та сутність протидії розслідуванню злочинів на стадії кримінального провадження / О.С. Омельченко // Вісник Харківського університету внутрішніх справ. — 2013. — № 1 (60) — С. 96—103.

12. *Погорецький М.А.* Подолання протидії організованої злочинності в ході досудового слідства / М.А. Погорецький, В.П. Сапальов // Збірник наук. праць Нац. академії Служби безпеки України. — К. : НА СБУ, 2005. — № 13. — С. 148—152.

13. *Трухачев В.В.* Криминалистический анализ сокрытия преступной деятельности / В.В. Трухачев. — Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2000. — 224 с.

14. *Цимбалюк В.М.* Діяльність спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю по подоланню протидії з боку злочинних формувань : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 21.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсове право» / В.М. Цимбалюк. — К., 1999. — 16 с.

15. *Шехавцов Р.М.* Форми та способи протидії розслідуванню злочинів і засоби їх подолання (за матеріалами кримінальних справ про вимагання, вчинені організованими групами, злочинними організаціями) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / Р.М. Шехавцов. — К., 2003. — 19 с.

16. *Щур Б.В.* Протидія розслідуванню в механізмі організованої злочинної діяльності / Б.В. Щур // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. — Вип. 1. — 2004. — С. 129—133.

17. *Грибов М.Л.* Понятие и структура конспирации преступной деятельности / М.Л. Грибов // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. — 2014. — № 1. — С. 51—53.

18. *Конец бандитских дел* [Электронный ресурс] // Аргумент. — 10.08.2013. — Режим доступа : <http://argumentua.com/stati/konets-banditskikh-del>.

19. *Информационно-поисковая работа: наружное наблюдение* [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.sec4all.net/doronin_gl4.html.

20. *Ведение наружного наблюдения* [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://worldweapon.ru/tactics/ved.php>.

21. *Ведение наружного наблюдения ограниченными силами* [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.bratok.com/advice/kgb03.shtml>.

22. *Куриленко С.С.* Візуальне спостереження [Електронний ресурс] / С.С. Куриленко, Е.О. Желанович // Україна кримінальна. — Режим доступу : www.cripro.com.ua.

23. *Константинов А.* Наружное наблюдение. Экипаж. Команда / А. Константинов. — М. : АСТ, 2008. — 446 с.

24. *Константинов А.* Наружное наблюдение. Экипаж. Ребус / А. Константинов. — М. : АСТ, 2009. — 485 с.

25. *Черкасов Д.* Пятая стража [Электронный ресурс] / Д. Черкасов. — Режим доступа : <http://www.phantastike.ru/cherkasov>.

26. *Тайная стража: смертельные игры* : худ. фильм [Электронный ресурс] / [реж. Ю. Музыка, сцен. В. Шамова, В. Романова]. — 2005. — Кинокомпания «Эхо». — Режим доступа : <http://serialu.net/tajnaja-strazha/>.

27. *Ивахин А.Е.* Оперативная деятельность и вопросы конспирации в работе спецслужб: по материалам открытой печати и литературы : в 6 т. / А.Е. Ивахин, П.Я. Прыгунов. — [2-е изд.]. — К. : КНТ, 2008. — Т. 5. — 432 с.